

Bél Mátyás emlékezete

A Honismereti Szövetség legmagasabb szintű elismerését a Bél Mátyás – Notitia Hungariae Emlék-érem adományozásával fejezi ki. E sorok írója 2008-ban, a Zalaegerszegen tartott XXVI. Honismereti Akadémián részesült ebben a megtiszteltetésben. Ez a tény is arra ösztönözte, hogy a korábnál jobban elmélyedjen Bél Mátyás életművének tanulmányozásában.

A következőkben néhány gondolatot szeretném összefoglalni. Olyan gondolatokat, amelyekhez az indítékok tudós nemzedékek egész sorának Bél Mátyás életművével kapcsolatos kutakodására alapozhattam. Ha számba vesszük a Bél Mátyás életéhez, munkásságához kapcsolódó irodalmat, akkor bizony tekintélyes betűtengeren kell keresztülnia magát annak, aki igazán tájékozottnak akarja érezni magát ebben a témakörben. 1984-ben (Bél Mátyás születésének 300. évfordulójára) jelent meg (1500 példányban) a Matica Slovenska kiadásában egy 375 tételű, 78 képmellékletet tartalmazó, annotált személyi bibliográfia (Matej Bel 1684–1749. Szerk. Blažej Belák). Az utóbbi negyedszázadban nem készült újabb összegzés, de aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a „teljes” Bél Mátyás-irodalom tételszáma alighanem már ez ezres nagyságrendhez közelíthet.

Az elmúlt évtizedekben a Honismeretben, s különböző megyei honismereti kiadványokban is több megemlékezés jelent meg Bél Mátyásról. 1984-ben, az évfordulóra Wellman Imre szerkesztésében és válogatásában jelent meg Bél Mátyás négy nagyobb írásműve, amelyek közül a legjelentősebb „*Magyarország mezőgazdaságáról*”¹, a Történetirők Tára sorozatban. A Szépirodalmi Könyvkiadó ugyanakkor a Magyar Ritkaságok című sorozatában Tarnai Andor válogatásában jelentette meg Bél Mátyásnak csaknem tucatnyi tanulmányát „*Hungariából Magyarország felé*” címmel.

Néhány 1945 előtti kisebb fordítást nem számítva az 1970-es évek közepétől egymás után jelentek meg magyar fordításban Bél Mátyás kiadatlan, latin nyelvű megye-leírásai. Elsősorban a trianoni Magyarország területén lévő vármegyék leírását adták ki. Bár egyes esetekben odáig merészkedtek, hogy túlnyúltak a mai országhatárokon is (pl. Bihar, Komárom, Torna, Csanád, Szatmár, Vas, Sopron vármegye esetében).

A Honismereti Szövetség Bél Mátyás–Notitia Hungariae Emlékplakettja

¹ Magyarország népének élete 1730 táján. Gondolat. Bp. 1984.

Mindezek után akár elégedettek is lehetnénk: lám-lám mennyire megbecsüljük derék XVIII. századi polihisztorunkat! Valójában azonban korántsem erről van szó. Bél életművének feltárása, értékelése vonatkozásában bizony még igencsak a kezdeteknél tartunk, ami persze nem csupán az utóbbi évtizedek, hanem úgyszólván az utóbbi másfél évszázad magyar tudományszervezésének „céltudatosságát” is minősíti. A Bél Mátyás-szindróma ékes bizonyossága annak, hogy kutatóink, kutatói csoportjaink egyéni érdekei mindegyre szívósan fölébe kerekednek a magyar tudományosság általános érdekeinek.

Bél Mátyás magyarsága

Bél Mátyás esetében Trianon óta az egyik alapkérdéssé lépett elő származásának ügye. Szaltnai Rezső egyértelműen kimutatta (Bél Mátyás ifjúsága. 1964), hogy Bél Mátyás anyanyelve magyar volt, és emellett kitűnően ismerte a szlovák és cseh, valamint a német nyelvet, és természetesen a latint, no meg a hébert, a görögöt is. Az a tény, hogy szülőhelyének (Ocsovának) szlovák lakóitól az apja a Funtik ragadványnevet kapta, korántsem perdöntő a nemzetiségi hovatartozás (és az anyanyelv) kérdésében.

A „Bél” családnév első előfordulása Erdélyből ismert (1550. 1640). Arra utalhat, hogy a név viselője „belső szolgálatban lévő” személy lehetett, azaz belső cseléd, belső legény.² A „Bél” név tehát nem minősíthető szlováknak, és tegyük hozzá, Bél Mátyás anyja, a dunántúli (Veszprém megyei) eredetű Cseszney Erzsébet magyarságához még kevésbé férhet kétség. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy maga Bél Mátyás is egyértelműen magyarnak vallotta magát.

Az 1920/30-as években a szlovák tudományos világ még magyarnak minősítette Bél, sőt 1928-ban a „szlovák ügy ártójának” tartották. 1958-tól viszont magától értetődő természetességgel kisajátította magának a szlovák irodalomtörténet. Az 1984-ben megjelent imént említett szlovák személyi bibliográfia már Bel-Funtik néven említi az apját, s anyja mint Alžbeta Česneková jelenik meg ugyanott. Bél Mátyás nevét csakis Matej Bel alakban említik a szlovák kiadványokban, mint ahogy a történelmi magyar család- és személyneveket is kizárólagosan szlovákosított alakban hajlandók leírni (viszont példának okáért a németországi tudósok nevét nem szlovákosítják). Nevezzük nevén a dolgot: ez nem más, mint a magyar múlt kisajátítása, primitív, ámde hatásos és látványos megrablása. A jámbor szlovák(iai) olvasó ezeket látva szentül meg lehet győződve, hogy egy igazi szlovák tudós géniuszt ismerhet meg „Matej Bel” személyében. Az említett, 1984-meg megjelent bibliográfia 78 illusztrációjának latin könyvcímei és szövegrészletei alapján sem éledhet gyanú a szemlélőben, és az öt magyar nyelvű oldalt látva sem kételkedhet Bél „szlovák voltában” a jőhíszemű átlagolvasó. Igaz ugyan, hogy ha valaki a bibliográfia egyes tételeit is átböngészi, akkor a latin címek mellett már szembeszökő a magyar túlsúly. S még föltűnőbb az arányeltolódás, ha az újabb Bél-szövegkiadásokat vesszük sorra. Éppen ezért megdöbbenő, és elképesztő, hogy az internet magyar nyelvű Bél Mátyás szócikkében (Wikipédia) a következőket olvashatjuk Bél Mátyás megjelöléseként: „szlovák és magyar író”.

Mivel Bél Mátyást a szlovákok magukénak vallják, nem csodálkozhatunk azon, hogy a besztercebányai egyetem is „Matej Bel” nevét vette föl. Szülőhelyén, Ocsován látható Bél Mátyás emlékszobája és szobra. Mit tudunk mi fölmutatni? Utcát neveztek el róla Budapest XVII. kerületében.

Bél Mátyás legnagyobb szabású vállalkozása a XVIII. század első felének Magyarországot bemutató könyvsorozata: a „Notitia Hungariae”. Ennek nyomtatásban megjelent kötetei zömmel a mai Szlovákiához tartozó területeket tárgyalják. Ezek után azt gondolhatnánk, hogy ha már kisajátította magának derék polihisztorunkat a szlovák „tudomány”, akkor monumentális hasonmás kötetek és kétnyelvű (latin-szlovák) kiadványok formájában teszi láthatóvá ország-világ előtt azokat a műveket, amelyeknek az európai tudományosság a XVIII. században osztatlan elismeréssel és csodálattal adózott. Csakhogy a helyzet egészen más! Ezek a kiadások mindmáig bizony váratnak magukra. Csupán néhány kisebb közlés, „szemelgetés” jelent meg szlovákuul Bél Mátyás életművéből. Mi ennek a magyarázata? Végtelenül egyszerű! Természetesen nem a pénzügyi fedezet hiányzott a monumentális, reprezentatív szövegkiadásokhoz, hanem az a felismerés gátolja máig a közzétételüket, hogy a derék „szlovák tudós” műveinek szövege éppen hogy nem a szerző szlovákságának, hanem magyar voltának bizonyítéka. Még akkor is, ha elismerően ír művében a szlovákokról (miért is szidalmazta volna őket?). Vagyis műveinek mind történeti, mind más részei letagadhatatlan bizonyosságai annak, hogy az északi (felföldi) megyék a magyar királyságnak integráns részei voltak. Így azonban ezek a művek teljességgel alkalmatlanok arra, hogy a szlovák államisághoz való „történeti jog” perdöntő bizonyosságául szolgáljanak.

² *Kázmér Miklós*: Régi magyar családnévek szótára XIV–XVII. század. Bp. 1993. 115. old.

Notitia Hungariae

Bél Mátyás hat kötetre tervezte Magyarország vármegyénkénti bontásban való leírását (*Notitia Hungariae novae historico geographica*). Ez a monumentális, enciklopédikus mű része volt annak a nagy tudományos programnak, amit először 1713-ban fogalmazott meg.

A *Notitia I.* kötet 1735-ben jelent meg Bécsben, 711 oldal terjedelemben (Amszterdamban nyomtatták). Tartalmazza Pozsony vármegye leírásának egy részét, és befejeződik a vármegye székvárosa (egyben az ország akkori fővárosa) Pozsony bemutatásával. Ekkor már két évtizede élt Bél Mátyás Pozsonyban, az evangélikus liceum vezető tanárként, majd evangélikus lelkészként. Ez lehetett tehát az a hely és régió, amelyet az országból a legjobban, legalaposabban megismert. Nem véletlenül mentegetőzik a kötet előszavában: „máshol gyakran az ismeretek hiányával voltunk, itt azok bősége szinte túlterhelő volt”.

A II. kötet gyorsan követte az elsőt (1736). Ez tartalmazta mindazt, ami Pozsony megyéről már nem fért bele az I. kötetbe, s még további három vármegye (a kicsiny Turóc, meg a vele szomszédos Zólyom és Liptó) követte. A sorrend megválasztása egyértelműen önkényesnek nevezhető, hiszen földrajzi sorban haladva Pozsonyt a vele szomszédos Trencsénnek és Nyitrának, esetleg Komáromnak kellett volna követnie. Csakhogy Pozsony után Bél Zólyom vármegyét ismerte a legjobban, minthogy ott született, és (részben) Besztercebányán végezte iskoláit, továbbá 1702–1704, majd 1708–1713 között ott élt, sőt ebből a városból is nősült – egy német származású patikus leányát, Hermann Zsuzsannát vette feleségül.

A 656 oldal terjedelmű III. kötet sem váratott sokat magára, 1737-ben az is elhagyta a sajtót. Pest, Pilis és Solt vármegyék leírását tartalmazza. Láthatóan tehát ismét egy nagy ugrás következett a földrajzi sorrendhez képest. Ennek aligha lehet más a magyarázata, mint az, hogy az anyaggyűjtés (főleg a különböző területek időigényes bejárása) alapvetően befolyásolta a sorrendet. A személyesen jól ismert és bejárt Pozsony és Zólyom megyéhez képest a távolabbi területek adatbázisának összegyűjtése tekintetben Bél Mátyás egyre erőteljesebben rá volt utalva segítőitársai (tanítványai) adatgyűjtő munkájára.

Nemcsak a lelassuló adatgyűjtés, hanem váratlanul az országos politika eseményei is megakasztották az ígéretesen indult sorozat folytatását. III. Károly király és császár, Bél Mátyás munkájának jóindulatú támogatója és államapparátusa (beleértve a vármegyéket is) minden idejét, erejét és pénzt igénybe vette a hosszabb (1718 óta tartó) békés időszak utáni új háború kirobbanása. A cári Oroszországgal szövetségben az Oszmán Birodalom ellen 1737-ben megindított háború sorozatos vereségeket és érzékeny területvesztést hozott. Az 1740-ben megkötött békét III. Károly csak egy évvel élte túl. Utódja, Mária Terézia királynő seregei az osztrák örökösödési háborúban sorozatosan érzékeny vereségeket szenvedtek a Poroszországtól, és csak 1745-ben sikerült békével lezárni a háborút.

Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a *Notitia* (minden addiginál terjedelmesebb, 777 oldalas) IV. kötet csak jókora késéssel követhette az előzőeket: Mária Terézia királynőnek ajánlva, 1742-ben jelent meg. Az előbeszédben Bél azzal mentegetődik, hogy a háború, a fegyverek zaja, meg a király (a legfőbb pártfogó) halála után sokaknak lelohadt a buzgalma. Szerencséjére azonban az ifjú királynő kegyesen fölkarolta az ügyet.

Az idősebb tudós azzal biztatta az olvasókat, hogy ha már ő nem bírná erővel, majd a fiai, Károly András és Mátyás Gottfried azon lesznek, hogy a hátralévő 38 megvét megjelentessék. Elképzelése szerint az utolsó kötet tartalmazná majd a részletes tárgymutatót.

A IV. kötet a dunáninneni országrész négy megyéjét foglalta magába: Nógrádot, Barsot, Nyitrát és Hontot. Bél Mátyás e kötetben szerette volna Trencsén és Arva leírását is közzétenni, azonban ezekkel túlságosan megnövekedett volna a terjedeleme. A sors fintora, hogy a két megye szövege azóta is kéziratban várja megjelenését. Arva 168, Trencsén több mint 330 kéziratos oldalnyi!

A V. kötetbe került volna a 12 dunántúli vármegye anyaga Bél Mátyás terve szerint. A befejezőnek szánt VI. kötetbe zsúfolódott volna a maradék 26 vármegye (Tiszáninnen és Tiszántúl) leírása. Az V. kötet kéziratából Zichy Jenő jelentette meg (Bp., 1892.) Moson vármegyét, az összes többi kéziratban maradt az 1930/40-es évekig.

Tegyük még azért hozzá ezekhez, hogy Szepes vármegye (és a soproni borvidék) leírását, mintegy előzetes mutatóként már megjelentette Bél Mátyás a *Hungariae antiquae et novae prodromus* című kötetében (Norimbergae, 1723.). Mértékadó számítás szerint egyébként a kéziratban maradt megyeleírások nem fértek volna el két kötetben. Megjelentetésükhöz (az előzőkhez hasonló formátumban) további, mintegy hat kötetre lett volna szükség.

Bél Mátyást 1742-ben szélütés érte, és bár a munkát nem hagyta abba, romló egészsége miatt nagyobb utazásra már nem vállalkozhatott, és segítő gárdáját sem tudta olyan intenzitással noszogatni, ellenőrizni, mint korábban. A kéziratban maradt megyeleírások többsége így korántsem tekinthető „nyomdakésznek”. A jelentősebb települések leírása is sokkal vázlatosabb, mint az első kötetekben megszokott, falvak esetében olykor a településnéven és egy-két mondatos adatközlésnél több információt nem találunk. Váraknál gyakorta elnagyolt mind a történeti rész, mind a leírás, sőt olykor teljesen hiányzik is. A nagy vállalkozás tehát akkor is csonka maradt volna, ha a kéziratokat a ma is látható formátumban maga Bélmátyás jelentette volna meg, vagy a kiadást Bélmátyás halála után oly eltökélten szorgalmazó gr. Batthyány József kalocsai, majd esztergomi érsek elgondolása valóra válik.

Lényegében teljesnek mondható Mikoviny Sámuelnek a megye-leírásokhoz tartozó térképlap-gyűjteménye.³

Az egyes térképek elemzői⁴ rámutatnak arra, hogy a leírások és a térképek adatai több esetben egymásnak ellentmondóak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a térképek csak utólag készültek el a végleges szövegekhez képest, és Bélmátyás megyeleírások megszerkesztésénél nem ismerte (nem használta) Mikoviny térképeit. Egészében véve tehát a térképek és a leírások egymást kiegészítő adatbázisok. Bizonyára technikai okai lehettek annak, hogy a térképezés és a szövegek összeszerkesztése nem haladt szinkronban. Az ideális persze az lett volna, ha a térképészeti és terepbejáró munka együtt halad, sőt a térképezés meg is előzi az adatgyűjtő bejárást. Csakhogy ilyen ideális együttműködés adott körülmények között nem volt megoldható. Ez csak a XVIII. század második felének nagy katonai felmérése (és a kapcsolódó országleírás elkészítése) kapcsán valósul meg. Ahhoz az államhatalom azonban igen jelentős személyi feltételeket és nem kevés pénzt is nyújtott.

A Notitia alaposabb elemzői általában nem feledik megjegyezni a mű egyenetlenségeit, hibáit, hiányosságait. A nyilvánvaló tényekkel botorság lenne vitába szállni, azonban azt sem szabad elfeledni, mindezeknek mik lehettek az okai. Az adatgyűjtők (adatszolgáltatók) munkájának pontossága, a munka határidejének csúszása nagy adattárak tekintetében manapság is sajnálatosan jól ismert jelenség. Nem véletlen, hogy a nagy nekibuzdulás után, a magyar tudományszervezés szegényére, példának okáért csonka maradt a mai Magyarország műemlékeit, illetve régészeti lelőhelyeit tartalmazó két nagy akadémiai könyvsorozat.

Nem szabad továbbá elfelednünk, miszerint Bélmátyást arra is kötelezték, hogy az elkészült kéziratrészeket a nyomtatásra való előkészítés előtt küldje el véleményezésre az illető vármegyékhez, majd végső soron a Magyar Udvari Kancellária engedélyezte a végleges szöveg kinyomtatását. Mindezek a folyamatok nem kis időt vettek igénybe, és nem sokat használt az sem, ha Bélmátyás türelmét veszítve egymás után írta a sürgető leveleket. Szelestei N. László⁵ kiadásában megjelent dokumentumok is tanúsítják ezt. 1735-ben például Bélmátyás azt kérte, hogy a Magyar Királyi Helytartótanács sűrűsége Nyitra és Bars vármegye javításainak (javaslatainak) megküldését. 1735-ben hat, 1736-ban hét vármegye szövegének javíttatását sürgeti a Helytartótanácsnál. Megkapja viszont a Kancellária kifogásait Fejér és Somogy vonatkozásában. Árva és Kishont javításának ügye is folyamatban volt. 1739-ben küldi meg a Kancellária a Trencsén vármegye szövegével kapcsolatos kifogásokat.

A hivatali apparátus nehézkessége, a megyék ellenséges magatartása lett egyik legnagyobb kerékkötője Bélmátyás vállalkozásának – a szakirodalom megállapítása szerint. Ez bizonyos értelemben igaz, de túlságosan egyoldalú lenne pálcát törni a megyei közigazgatás és az államigazgatás magatartása fölött. A megyékkel kapcsolatban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az 1711-ben befejeződött szabadságharc után (s az azt megelőző csaknem két évszázados háborús időszak miatt) a megyei közigazgatás rendszeressége megglehetősen akadozott, a dél-alföldi vármegyék szinte a semmiből alakultak újjá. A vármegyéknek többnyire nem volt állandó székhelyük, (jórészt rendezetlen) levéltárukat ládákban őrizték. A közgyűlési jegyzőkönyvek, nemességi iratok és a fontosabb királyi rendeletek, törvények kivételével általában ritkán akadt a vármegyékben olyan ember, aki eligazodott volna a régi irományok között. A megyei apparátusban és általában a megyékben nemigen találtak olyan embert sem, akinek pontos és részletes ismeretei lettek volna a megye minden egyes településéről, az akkori állapo-

³ *Bendefy László* szerkesztésében: Mikoviny Sámuel megyei térképei I–II. Bp. 1976.; A „HUNGARIA NOVA” megrajzolója *Mikoviny Sámuel 1700–1750*. Ford. és kísérő tanulmány: *Deák Antal András*. Bp. 1987.

⁴ *Török Enikő*: Külső-Szolnok vármegye, a Jászság és a Nagykunság Bélmátyás műveiben és Mikoviny Sámuel térképein.

⁵ Bélmátyás levelezése. Bp. 1993.

tokról, még kevésbé a történeti vonatkozásokról, a nevezetességekről. A birtokosok (nagybirtokok esetében gazdatisztjeik) viszont nem szívesen adtak fölvilágosítást az uradalmakról, nehogy az államhatalom adózás és egyéb kötelezettségek tekintetben esetlegesen fölhasználhassa az információkat. Városok esetében rendezettebbek és átláthatóbbak lehettek az írásos dokumentumok, de az évszázadok óta innen-onnan sanyargatott települések is bizalmatlanok voltak minden, az állam által támogatott adatgyűjtésről értesülve.

Mindenekelőtt tehát azok a szakemberek hiányoztak leginkább, akik Bél Mátyásét megközelítő szakismeretekkel és tudatossággal végezheték volna a gyűjtés munkáját. A levelezés útján történő adatkérés és tanítványainak kutatóútjai bizony meglehetősen egyenetlen adatbázist eredményeztek. Bél Mátyásnak ebből a „kásahegyből” kellett aztán egységes elvek szerint megszövegezni a megyék bemutatását.

Gondoljuk csak meg, hogy Bél Mátyás után több mint fél évszázaddal, sőt egy évszázaddal később a statisztikai országleírások összeállítói (Vályi András, Magda Pál, Fényes Elek) adatbázisai is bizony igenek egyenetlenek, hiányosak, olykor pontatlanok. Sőt a Magyarország vármegyei és városai című millenniumi reprezentatív megye-sorozat is befejezetlen maradt, majd aztán más hasonló vállalkozások is így jártak. Az 1989 utáni CEBA megyesorozat ugyan befejeződött, de a 19 kötet színvonala bizony igenek változó, és egészében jóval alatta marad a napjainkban elvárható tudományos szintnek.

A Notitia anyaga

Aki arra kíváncsi, hogy mit is tartalmaznak Bél Mátyásnak nyomtatásban megjelent Notitia-kötetei, az csak legnagyobb (tudományos) könyvtárainkban találkozhat velük. Magyar fordításban a Notitia I. kötetének előszava, Pozsony vármegye leírásából a megye mezőgazdaságát, a megye népeit, a pozsonyiak életmódját, a Nagyszombat, Besztercebánya és Ocsova leírását, meg Nógrád megye lakosságát bemutató rész olvasható a Tarnai Andor által szerkesztett kötetben. A Bányavárosok leírásából készült válogatás Tóth Péter fordításában jelent meg⁶, tartalmazza Bakabánya, Béalabánya, Besztercebánya, Körmöcbánya, Libetbánya és Újbánya bemutatását (a többieknél jóval terjedelmesebb Selmecebánya-leírás megjelentetésére a sorozatot kiadó Központi Bányászati Múzeum tett ígéretet).

A III. kötetből Szabó Béla fordításában jelentették meg Pest megye leírását, pontosabban annak egy részét⁷. Kihagyták a fordításból a kötet terjedelmének kétharmad részét kitevő Pest és Buda városát, és azokat a településeket (Kecskemét, a régi Solt megye stb.) amelyek manapság nem tartoznak Pest megyéhez, viszont a kéziratban maradt kötetekből a Hont, Fejér, Nógrád megyéből Pest megyéhez csatolt falvakat bevették. Pest város leírását (Szálka Irma fordítása) 1985-ben külön jelentették meg. Buda város leírását három kötetben adták ki.⁸

Iványosi-Szabó Tibor szerkesztésében Bács-Kiskun megye múltjából VI. kötetében⁹ jelent meg a Szabó Béla fordításából kimaradt rész (Kecskeméti és Solti járás). Bodor Antal jelentette meg Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt címmel a megye leírásának egy részét.¹⁰

A késői kiadásban napvilágot látott Moson vármegye szövege¹¹ Mihály Ferenc fordításában került kiadásra. A Mikoviny-térkép reprodukálása sajnos használhatatlanra sikeredett.

Ritkasága folytán kevesen ismerik Dékáni Kálmán (Szováta, 1875.–Nagysajó, 1925.) marosvásárhelyi ref. kollégiumi tanár (később a Teleki-könyvtár főkönyvtárosa) alapvető művét¹², amelyben mintegy 80 oldalon meglehetősen részletes tartalmi kivonatát adja a nyomtatásban megjelent I–IV. és a csonka V. kötetnek. A latin nyelvvel kevésbé boldogulók számára e bő kivonatnak köszönhetően látható igazán, milyen hatalmas ismeretanyagot is őrzött meg számunkra Bél Mátyás. Külön figyelmet érdemel, hogy éppen egy erdélyi tanárember vállalkozott az igenek nagy munkára (csaknem 2700 nyomtatott oldalt kellett igen gondosan át tanulmányoznia). Főleg akkor becsülendő ez, ha kihangsúlyozzuk, hogy Bél Mátyás csak a szorosán vett Magyarország leírására vállalkozott. Tehát a Drávától délre lévő vármegyék csakúgy kimaradtak a Notitia tervezetéből, mint a déli katonai határörvidék és Erdély.

⁶ Sopron 2004.

⁷ Szerk. *Ikvai Nándor. Szentendre, 1977.*

⁸ Bp. 1987.

⁹ Bp. 1982.

¹⁰ Bp. 1936.

¹¹ Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye. Mosonmagyaróvár 1985.

¹² Bél Mátyás földrajza. Marosvásárhely, 1903.

A következőkben Dékány Kálmán szövege alapján – mintegy mutatóképpen – közlünk néhány érdekes adalékot az I–IV. kötetből. A Magyar Nyelv Éve alkalmából érdemes megjegyeznünk, hogy Bél Mátyás számottevő figyelmet fordított a megyék és a települések nevének értelmezésére is.

Bél Mátyás, az etimológus

Pozsony bemutatásakor Bél Mátyás hangsúlyozza, hogy az egész országban a legjobb a pozsonyi kenyér, amelyet még a bécsi asztalokon is nagyon megbecsülnek. A pozsonyi után a legjobbnak a nagyszombati és a somorjai kenyeret tartja. Dicséri Pozsony vármegye bortermő helyeit is, de azt is megemlíti, hogy a termelők nem tudják eladni terméküket, emiatt kénytelenek maguk meginni a hegy levét. Pozsonyról a kötethez mellékelte Mikoviny rajzát, Pozsony látképét a Duna felől, valamint az ellenkező oldalról, a szőlőhegyek felől.

A pozsonyi városházát leírva még a börtönökre is kitér. A legnagyobb bűnösöket az ún. „oroszlán gödörbe” zárták, az enyhébbeket a „sötét szobákba”, s a legkisebb bünt elkövetők kerültek a „cigány börtönbe”.

A II. kötetben *Nagyszombat* szláv nevééről (Tirnava) megjegyzi, hogy a „tövis” szóból származik. A falal körülvett városnak négy kapuja volt. Bél Mátyás szerint: „Területét tekintve városkának nevezné az ember, de megérdemli a város nevet is, mert kicsiben Rómát mutatja”. A lakosok békés természetűek, az iskolai ifjúság azonban gyakran összeverekedik a polgárokkal. Viszont tűz esetén a diákság a lakosoknak nagy segítségére van az oltásnál.

Szentgyörgy váralapja kapcsán megemlíti egy mondát, amely szerint Mátyás király lendvai Bánffy Miklós szép feleségét szeretete volna látni, csak hogy az elővigyázatos gróf elküldte Alsólendva várába. A mérges király börtönbe záratta a főurat, ahonnan csak két esztendő múltán szabadult ki.

A csallóközi *Mádán* a hagyomány szerint áll valaha egy terebélyes hársfa, amely alatt gyakran megpihent kíséretével Mátyás király. Csak hogy a falunak egyre terhesebbé vált az uralkodónak és embereinek vendégül látása. Ezért aztán kivágták a fát, s amikor a király kérdőre vonta őket, azt állították, hogy villám ütött a fába, azért pusztult el. A király azonban nem hitt nekik. Az előljárókat megdorgálta, s állítólag egyik kíséretjéhez fordulva megjegyezte: „Csiribiri rossz emberek!”

Egy másik történet szerint *Detrekő* várának ura, Bakith Péter elszerette Révai Ferenc szépséges asszonyát. Zsuzsannát, akit a férje hiába záratott Halics várába, Bakith elrabolta onnan szerelmét. A megcsalt férj meg addig-addig pereskedett, míg meghalt, és ekkor már Bakithot fölmentették a vád alól.

Vajka mezőváros lakói a mendemonda szerint igencsak ügyügyű emberek. Egy vadászni induló ember addig ügyetlenkedett a puskaveszőjével, míg a kiszabadítási kísérlet közben elsült fegyver golyója eltalálta a lovat meg a gazdáját is.

Turóc megyében azért kapta nevét a Király-hegy, mert állítólag ott is megfordult Mátyás király. *Zólyom* megye nevét egyesek a solium (jelentése: trón) szóból származtatták, mert egy ideig itt lett volna Mátyás királynak a székhelye. Zólyom városának környékén, az Urak-völgyében fakadó forrás vizének olyan tulajdonsága van, hogy a vasat rézzé változtatja. A vízbe tett vascsészét, miután rézzé válik, be- aranyozzák.

Amikor Corvin János lipthói herceg volt, *Liptósnágnak* nevezték el a területet, mert a –ság –ség képzővel végződő megyenevek arra utalnak, hogy a terület eredetileg hercegség lett volna.

Liptóban az egyik falu melletti dombon valaha szép vár állt, amelynek csak romjai maradtak. A monda szerint a vár ura olyannyira fősvény volt, hogy még a legnagyobb inségben sem segített az embereken. De megbüntette az Isten: mindenét (nejével együtt őt magát is) kővé változtatta. A falu környékén azóta is találnak pénz alakú kővecskéket, amelyeket a fősvény úr kővé vált kincseinek vélnek. A falu mellett mutogatnak két kösziklát is, egyik az „úr”, másik meg az „úrnő”.

A III. kötetben *Buda* kapcsán megemlíti, hogy három kapuja van. A bécsi kaput régen szombatos és János-kapunak is nevezték: ennek a boltozatán vannak fölfüggesztve Toldi Miklós fegyverei. A két legnagyobb utca a bécsi kapuhoz vezet. Nyugat felé van az Úri utca, északra a Zsidó, a Pék és a Mészáros utca.

A IV. kötetben *Nógrád megyénél* megemlíti az *Ipoly* folyót, amely gyakran kiönt. Sok a pisztráng benne, s arrafelé ismeretes a következő mondás: „Duna pontya, Tisza kecsegeje, Ipoly csukája legjobb bőjt, ha szerémi borban főt”.

Fülek vára kapcsán emlegeti föl azt a mondát, amely szerint élt valaha egy Filep nevű pásztoember, akinek a kutyája egyszer egy nagy mélységbe beleesett. Gazdája lement utána a nagy tőregbe, ahol kin-

csekre bukkant. Ezekből a kincsekből épített aztán magának várat, amelyet vagy róla, vagy Füles nevű kutyájáról neveztek el Fülelnek.

Újbánya bányavárosnak nagy a határa, amit állítólag Mária királynőnek köszönhetnek. A hagyomány szerint állítólag a királynő megengedte, hogy mindaz a föld legyen a városé, amelyet a Garamon innen és túl egyetlen napon körbe tudnak járni. Kiválasztották hát a polgárok maguk közül a négy leghosszabb lábú embert, és az év leghosszabb napjának hajnalán kettőt-kettőt útnak indítottak északi, illetve déli irányba. Az egyik pár ember nagy utat tett meg, és mindenütt megjelölte a helyeket, ahol jártak, aztán szerencsésen vissza is érkeztek estére. A másik kettő viszont, miután átkelt a Garamon, kényelmesen leült az árnyékba, jó alaposan bereggelizett, hogy erőt gyűjtsenek az útra. A melegen sültő napon, beszélgetés közben mindketten elszunnyadtak, és bizony csak estefelé ébredtek föl. Akkor indultak csak útnak, és bizony akkor már hiába igyekeztek, sötétedésig csak kis teret járhattak be. Ezért lett hát olyan kicsi a város határa a Garam egyik oldalán.

Zsarnóca szlovák lakosai kenyérsütésből éltek, s itt járta az a mondás, amely szerint Zsarnócán az asszonyok tartják el a férjüket. Házaik rendetlenek. Az ablakokat üveg helyett hólyaggal ragasztják be.

Nyitra vármegyében Nyitraszerdahelyről az a mondás járja: olyan jó földjei vannak, hogy kenyérral van körülvéve. Csejténél nem feledkeznek meg leírni Báthory Erzsébet történetét.

Hont vármegyénel fölemlíti, hogy egyesek szerint itt állt Hunt vezérnek hunnivár nevű palotája, mások a hant szó elferdítéséből származtatják a megye nevét. Bél szerint Hunt lovag lehet a névadó, aki Szent István királytól kapta ezt a vidéket, érdemei elismerésül.

Selmecbányát Sebniciának is nevezték. A Sebnic elnevezés szláv nyelven anyyi jelent, hogy „magának semmi”. A hagyomány szerint állítólag egy pásztor fedezte föl a selmeci hegyek ércekben való gazdagságát, de mások vették ennek hasznát, és neki semmije sem maradt.

Bélabánya polgárainak legnagyobb része golyvás. Egyszer egy ilyen golyvás, vastagnyakú embert akasztani vittek. Csakhogy a hóhér, mikor oda került a sor, zavarba jött, hová is tegye a hurokot, mert az elítélt nyaka olyan kerekded volt, mint a feje. Hát aztán az történt, hogy a kötél lecsúszott a golyváról, és bizony kiesett a hurokból az akasztott ember. A hóhér szégyenkezve mondta a bírónak: No, eddig még sosem fordult elő ilyen velem! A magához térő elítélt is csóválta a fejét: No, de velem sem esett ez még meg! A bíró mit tehetett, megkegyelmezett az elítéltnak, aki ép bőrrel megmenekedett, leszámítva egy kis ijedséget. Más esetben viszont a bíró azért kegyelmezett meg egy akasztófára ítélt gonosztevőnek, mert attól tartott, hogy az összecsesződülő tömeg nagyon össze fogja gázolni az akasztófa körül szépen zöldellő vetését.

Szebeklib mezővárosát állítólag a selmeci polgárok alapították. A hagyomány szerint, amikor sokféle természeti csapás sújtott a város határát, megsemmisítve a termést, az ördögöt okolták mindezek miatt. Egy furfangos ember aztán vállalkozott rá, hogy elűzi a határból az ördögöt (persze jó pénzért).

Drégely vára egykor „derék hely” lehetett, innen származna a neve. Természetesen Szondy György hősiességét is leírja Bél Mátyás. Dékányi Kálmán mindezek után megjegyzi, hogy Bél Mátyás szenvedélyes etimológus volt. A megyék, várak, városok, hegyek, folyók, családok nevinél sosem mulasztja el, hogy etimologizáljon, azaz keresse a szavak eredetét, magyar, német, latin, szláv nyelvből magyarázva a megnevezéseket.

További Bél Mátyás kiadványok

Bél Mátyás megyeleírásai kéziratban maradt részéből legtöbbet a Dunántúlon adták ki. 1945 után elsőként „Bél Mátyás *Esztergom vármegyévről* írt, kiadatlan művének szemelvényes fordítása” jelent meg *Prokopp Gyula* fordításában, Zolnay László jegyzeteivel és bevezetőjével.¹³ Akkoriban „természetesen” föl sem merülhetett a vármegye nagyobb (a Dunától északra fekvő) részét leíró fejezetek magyar fordításban való kiadása.

Szálka Imre fordításában, Bendefy László bevezetésével és jegyzeteivel jelent meg folytatásokban a Vasi Szemle folyóiratban (1976) *Vas vármegye* leírása (rövidített változat).

Bél Mátyás: *Tolna vármegye* leírása fordítása is megjelent a Tanulmányok Tolna megye történetéből IX. kötetében.¹⁴

¹³ Esztergom 1957.

¹⁴ Szerk. K. Balogh János, Szekszárd 1979.

Prokopp Gyula fordította Fejér vármegye leírását is.¹⁵ Takáts Endre a fordítója a Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása című kötetnek.¹⁶ Jellemző, hogy a fordítás készítőjének halála után fél évtizeddel jelent meg. Ennek a supplementumaként jelent meg Lukács Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt című munkájának¹⁷ reprintje, amely részleteket tartalmaz *Veszprém, Somogy és Zala* vármegye leírásából.

Szabó Béla fordította le *Zala vármegye* leírását.¹⁸ Ezt a részt nem készítette el teljesen Bél Mátyás, négy járás leírása teljesen hiányzik, csakúgy, mint a Muraköz falvai.

Vilimszky László *Komárom vármegye* leírása először 1989-ben jelent meg Tatabányán. Ezt újra kiadták a Csallóközi Kiskönyvtár sorozatában.¹⁹ A Vértesben álló *Vitány váráról* ebben olvashatjuk, hogy a neve Vitam, helyesebben Vidám: „eldugott helyen van, s mindenfelől völgyekkel és erdőkkel van körülvéve... Alig egy vagy két lakószobája volt, amely az odaérkező urat vendégül láthatta, a többi lent bolthajtások és boltívek, fent pedig oszlopcsarnokok foglalták el, amelyekről szép kilátás nyílt a szemközti síkságra Komáromig. Györig, sőt tiszta időben egészen Pozsonyig is, így azt hiszem, a hely derűségéből származott a Vidám név. Mert ez magyarul azt jelenti, hogy vig, jókedvű.”

Legújabbban *Sopron vármegye* leírása²⁰ jelent meg. *Horváth Gergely Krisztián* ismertetésében²¹ méltán hangsúlyozta, hogy „több szempontból is mérföldkőnek tekinthető az eddigi kiadványok sorában”. A kötetek használata során nagyobb gondot az jelent, hogy a latin és magyar mellett a német fordítás közlése túlságosan szétdarabolja a szöveget. Vannak olyan egyéb (kisebb) hiányosságok és pontatlanságok is, amelyek nagyobb odafigyeléssel elkerülhetők lettek volna.

Ez azt jelenti, hogy a Dunántúlról már csak Somogyot (hiányzó részét), valamint Baranya vármegye leírását kell megjelentetni, s ezzel ennek az országrésznek a bemutatása teljesé válik. Baranyáról Tóth István közölt ismertetést (Szeged, 1984.).

Az *Alföldről Iványosi-Szabó Tibor* szerkesztésében *Bács-Kiskun megye múltjából* I. kötetében²² jelent meg A kunok és jázok avagy filiszteusok kerületei címmel a Jászkszáság kézirat leírásának fordítása (*Ilyés Bálint és Szóts Rudolf*).

Szintén *Iványosi-Szabó Tibor* szerkesztésében *Bács-Kiskun megye múltjából* VI. kötetében²³ jelent meg Bács vármegye, valamint Kővár vidékének kéziratban maradt leírása.

A *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*²⁴ című kiadványban találunk közléseket.²⁵

Csongrád és Csanád megye leírását fordította *Lakatos Pál és Téglássy Imre*, sajtó alá rendezte, a kiadó tanulmányt és a jegyzeteket írta Zombori István.²⁶ Egy érdekes históriát ebből is érdemes kiragadni: „A szobeszed szerint egy bizonyos Szegeden született Balog Benedek, aki szülővárosa eleste [1551] után Füleken cseperedett fel, erejének és fegyvereinek nagy hírével tűnt ki. De nemcsak úgy, hogy gyakori rajtaütésekkel okozott itt is, ott is jelentős veszteségeket a pogánynak, hanem amikor hírére vette, hogy török küldöttség tart Magyarországra a török helyőrségek felülvizsgálatára, ő maga Zenta körül

¹⁵ Fejér megyei Történeti Évkönyv 11. Székesfehérvár 1977. 83–117. old.

¹⁶ Veszprém 1989.

¹⁷ Pécs 1943.

¹⁸ Zalai Gyűjtemény 46. Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. Zalaegerszeg 1999. 5–70. old.

¹⁹ Pozsony 1996.

²⁰ Descriptio Comitatus Sempronensis. I–III. Ford. *Földváry Miklós, Déri Balázs, Tóth Gergely*. Kétnyelvű. Sopron 2001–2006.

²¹ Korall 11–12. 2003. május, 280–282. old.

²² Kecskemét 1975. 7–51. old.

²³ Bp. 1982.

²⁴ Szerk. *Gyarmathy Zsigmond* 1–2. Nyiregyháza 1979.

²⁵ *Balogh István*: Bél Mátyás: Szabolcs vármegye című munkájáról: megjegyzések Schemberger Ferenc: Pótlás Bél Mátyás művéhez. (7–11. old.); Bél Mátyás, Schemberger Ferenc: Szabolcs megye a XVIII. században: Bél Mátyás: Szabolcs vármegye, Schemberger Ferenc: Pótlás Bél Mátyás Nemes Szabolcs megye leírása történeti művéhez. Latinból ford. Balogh István. (12–76. old.); a sorozat 3–4. kötetében (Nyiregyháza, 1982): Ismertetések a régi Szatmárról. Szatmár megye: Topographia Magni Regni Hungariae. Viennae, 1718. 163–164. p. (latinból ford. Iványi Sándor); Bél Mátyás: Szatmár megye ismertetése (latinból ford. Soós Imre, közli Kávássy Sándor 9–92. old.

²⁶ A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980/81-2. Szeged 1984.

szélesen elnyúló mezőkön portyázva, amint észrevette, hogy a pusztákon át lassan jön a csausz, leshelyről rátámadva teljes kíséretével együtt az utolsó szálig mindet levágta, a követi levelet magához véve – jól értette ugyanis a török nyelvet – magára és azokra öltötte az elesettek öltözetét, akik ismerték a török nyelvet, majd követként indult Szegedre, hová nagy göggel vonult be. Amikor pedig meghallotta, hogy valamelyik török a kapuban előbb csak magában, majd övéinek is sugdossa, hogy ez nem a csausz, hanem Balog Benedek, visszakézből buzogányával úgy megcsapta a haszontalant, hogy az a földre zuhanva tüstént elnémult, őt pedig a lehető legfényesebben fogadták ezután a várban. Nemcsak nagy összegű pénzt vitt el a parancsnoktól, hanem Szegedtől mintegy három mérföldre a török kíséretet is elpusztította, majd dicséretes zászmánnyal és halhatatlan hírnévvel tért vissza övéihez.”

Az Alföld széléről Bihar vármegye leírását fordította le P. Szalay Emőke. A bevezetést és a jegyzeteket e sorok írója készítette. Első ízben a Bihari Múzeum Évkönyvében²⁷ jelent meg. Új, némileg javított, módosított kiadása a Bihari Múzeum XII–XIV. évkönyvében látott napvilágot.²⁸ Sajnos a Zombori István által joggal igényelt hiányosságok többségét az új kiadásban sem volt mód pótolni.

Szintén P. Szalay Emőke fordításában jelent meg Békés vármegye leírása. Szerzőtárs Pánczél Barnabás.²⁹

Hiányzik tehát az Alföld területéről Arad vármegye, Temes vármegye, meg a Temesi Bánság leírásának fordítása.

A Felföld nyugati feléből már csupán Árva és Trencsén vármegye leírása kiadatlan, de a Felföld keleti felének leírásai nagyrészt máig kiadatlanok. Bél Mátyás Heves megye ismertetése 1730–1735 címmel jelent meg *Soós Imre* fordításában és magyarázataival.³⁰ *Kondorné Látköczi Erzsébet* fordításában jelent meg az új, teljes, két nyelvű kiadás.³¹ Szerkesztette Bán Péter, a bevezető tanulmányokat írta: Bán Péter és B. Papp Györgyi. Ebben olvashatjuk Csány községnél: „sik helyen, mezőségen fekszik, ahol a Csörszárka (nevű) árok megszakad, és egy (sír)halom is látható a faluhoz közel, északra. [Arról a részből, ami kelet felé néz, kilátás nyílik az ároknak és a sáncnak a végére, amit Csörszárkának nevezünk, és a vezér sirdombjára, akiről úgy hiszik, ennek a műnek a létrehozója volt, itt ölték meg és temették el.]” *Egernél* személyes megjegyzése is van: „Nem hallgathatom itt el, milyen hálás szívvel gondolok (arra), mennyire emberségesen és mennyire szívélyesen fogadtak engem, a más vallású (embert), nemcsak a szolgák, hanem minden polgár”.

Borsod vármegyével kapcsolatosan H. Szabó Béla közölte a miskolci borról szóló rész fordítását.³² Tóth Péter pedig Miskolc leírását fordította le.³³

Püspöki Nagy Péter Zemplén vármegye egy tájának, a Bodrogköznek a leírását jelentette meg, először az Irodalmi Szemle című folyóiratban (1968), majd a Madách Kiadónál (1977). A többi rész kiadatlan.

Gömör vármegye leírása (1749) a Gömör néprajza című sorozat XXXV. köteteként jelent meg, Újváry Zoltán szerkesztésében (a fordító: Tóth Péter). Rozsnyó városánál a piactérről induló utcák nevét is közli Bél Mátyás. Délnek fut a Berzédi utca (nevét alighanem arról kaphatta, hogy Berzété irányába vezet). Az Ispita utca, mint a neve is mutatja, a kórház utcája, a köznép Nadabulyai utca néven is emlegeti (itt laknak az előkelőbbek). A Csucsom utca Csucsom faluról kapta a nevét, mert arrafelé vezet, a jezsuiták rendháza mellett. Háza alacsonyok, kézműves mesteremberek lakják. A Váraljai utca onnan kapta a nevét, hogy Krasznahorka vára felé vezet. Benne hitvány épületek emelkednek. A Jólésze utca is egy ilyen nevű faluról nyerte elnevezését. A várost árokkal körülvett, sánc védelmezi. *Sajógömör* mezővárosnál is följegyezte a következőket: „Egykor, amidőn ez a vidék ki volt téve a törökök veszedelmes háborgatásainak, a mezővárost mély árok övezte és sáncok vették körül, amint arról nyomaik még ma is árulkodnak.” A kézirat befejezetlenségére utal egyebek között A murányi vár című szakasznál olvasható mondat: „E vár történetét szándékaink szerint a történetírók művei alapján fogjuk majd összeállítani”.

²⁷ II. Berettyóújfalu 1978.

²⁸ Berettyóújfalu 2009. 9–74. old.

²⁹ Forráskiadványok a Békés megyei Levéltártól 18. Gyula 1993.

³⁰ Eger 1968.

³¹ Bél Mátyás Heves vármegye ismertetése 1730–1735. Eger 2001.

³² Miskolc város szőlőmonográfiája 1313–1963. Miskolc 1963.

³³ Fejezetek Miskolc történetéből. Miskolc 1984. 65–59. old.

Abaúj, Sáros és a kárpátaljai megyék (Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros) leírásának fordítása eddig nem jelent meg. Tóth Péter fordításában viszont napvilágot látott a kicsiny *Torna vármegye* szövege.³⁴

Bél Mátyás kéziratos hagyatéka

Bél Mátyás életműve, s ezen belül is a Notitia olyan érték, amelyet az ismeretlenség homályában hagyni bűn. Ez az életmű olyan értékek hordozója, amelynek megismerése és megismertetése nem egy szűk szakmai csoport (néhány tucatnyi, vagy néhány száz ember) érdeke, hanem *össz nemzeti érdek*. Az életmű nyomtatott és kéziratos dokumentumai a szűkebb szakma számára úgy lennének hozzáférhetőek, ha DVD-n reprodukálnák. A mai technika lehetővé tenné, hogy a nyomtatáshoz képest viszonylag olcsón, egymás mellett olvashatók legyenek a Notitia meg nem jelent (kéziratos) megyeleírásai különféle szövegváltozatai. Bél Mátyás hagyatékának rövid összegzését adja *Mészáros Balázs*.³⁵

Bél Mátyás kéziratos irathagyatékának teljességre törekvő felmérése *Szelestei N. László* érdeme.³⁶ Leírta az esztergomi Batthyány-gyűjteményben, a Magyar Országos Levéltárban, a Ráday Gyűjteményben (Bp.), az Országos Széchényi Könyvtárban és a pozsonyi egykori evangélikus liceum könyvtárában őrzött irathagyatékot. A pozsonyi gyűjteményről azóta részletesebb áttekintés is készült.³⁷ *Szelestei N. László* megkísérelte Bél Mátyás levelezésének összegyűjtését is. Kötetében³⁸ 919 levelet adott ki, ami a rendkívül kiterjedt levelezésnek elenyésző töredéke. Persze a szétszóródott hatalmas anyag (amelynek minden bizonnyal nagyobb része elpusztult vagy elkallódott) összegyűjtéséhez külön kutatógárdát kellene szervezni. Bár ez felmérhetetlen haszonnal járna, de megvalósításáról manapság legfeljebb álmodozni mernek – még a legbátrabbak is. Belátható időn belül az egyes megyei levéltárak anyagából is ki lehetne keresni a megyeleírásokkal kapcsolatos dokumentumokat, ugyanez a munka elvégezhető volna a Magyar Országos Levéltárban őrzött Magyar Udvari Kancellária Levéltára és a Magyar Királyi Helytartótanács Levéltára iratanyagaiban is.

Zombori István méltán tette szavá, hogy az egyes megyék leírásának szövegkiadási gyakorlata nem egységes, s ami még nagyobb baj, egész sor szakmai hiányosság, következtetlenség, pontatlanság és hiba fedezhető föl bennük. Voltaképpen az lenne az ideális megoldás, ha valamennyi latin szöveg (variáns) megjelenne nyomtatásban, s mellette a magyar fordítás, a szükséges magyarzó jegyzetekkel. Ehhez lenne szükséges egy szakmai irányító szerv által kidolgozott szabályzatra, ütemtervre, megfelelő szakembergárdára, s természetesen a mindehhez elengedhetetlen pénzügyi háttérre.

A munkálatok nagyságrendje és jelentősége miatt nehéz lenne más intézményt elképzelni irányítóként, mint a Magyar Tudományos Akadémiát. Csakhogy tudjuk, 1956-ban az Akadémia munkatervébe iktatta Bél Mátyás életművének gondozását, megjelentetését. Am igen gyorsan visszariadtak a feladat nagyságától, és az sem lehetett mellékes szempont, hogy a döntési helyzetben lévő akadémikus urak (elvtársak) nem érezték *személyes* ügyüknek Bél Mátyás életművének feltárását. A „szocialista tudomány” mégsem tehetné az egyik központi kérdéssé egy evangélikus pap irományainak népszerűsítését. Nem is beszélve arról, hogy „sértette volna” a szomszédos „testvéri” országok érzékenységét a régi Magyarországot akár könyvben is „újáteremtő” monumentális kiadványsorozat. Pedig lett volna alkalmas személy is a munka elvégzésére, szervezésére: Wellmann Imre.³⁹ Tőle ugyan 1949-ben elvették akadémiai tagságát (visszaminősítették „tanácskozó” taggá), de tudását nem tudták elvenni. A magyar történettudomány új vezetői kisebbrendűségi érzésüket úgy kompenzálták vele szemben, hogy igyekeztek megalázní, mint a „régí iskola” más tagjait is. A miskolci Herman Ottó Múzeumban őrzött Wellmann-hagyaték (amelyre *Rémiás Tibor* hívta föl a figyelmemet) dokumentumanyaga bizonyítja, hogy mennyire nem törődtek Bél Mátyás életművének kutatásával (erre még évente néhány ezer forintnyi összeget is sajnáltak Wellmann Imrétől).⁴⁰

³⁴ Torna vármegye és társadalma a 18–19. századi források tükrében. Szerk. *Rémiás Tibor*. Bódvaszilás – Miskolc 2002. 51–110. old.

³⁵ Bél Mátyás hagyatéka. A somogyi múzeumok közleményei IV. Kaposvár 1981. 186 old.

³⁶ Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Bp. 1984.

³⁷ *Tóth Gergely*: Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus liceum könyvtárban (Katalógus). Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur. Nemzeti Téka. Budapest 2006.

³⁸ Bél Mátyás levelezése. Bp. 1993.

³⁹ *Wellmann Imre*: Bél Mátyás 1684–1749. Történelmi Szemle 1979. 2. sz. 381–391. old.

⁴⁰ 18. századi agrártörténelem. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Szerk. *Csikó Tamás, Rémiás Tibor*. Miskolc 1999. Benne 500–516. old. Wellman-hagyaték katalógusa.

Végül is az Akadémia hatalmasai egyetlen elegáns mozdulattal a megyei intézményekre (levéltárakra, múzeumokra, könyvtárakra) bízta a megyék Bél Mátyás által készített leírásának kiadását, pénz persze nem adott hozzá egyetlen állami szerv és intézmény sem.

A megyék munkálkodásának eredményei pedig olvashatók az előzőekben. A munka lassan haladt. A mai határokon túli megyék gondozását pedig a mai megyék nem vállalták föl, mivel azok kutatása nem tartozhatott a „profiljukba”. Hiányzott az egységes irányítás, a pénzügyi fedezet, s nem volt könnyű megfelelő fordítókat, lektorokat találni. Sajnos manapság (belátható időn belül) aligha van esély arra, hogy a MTA magáénak érezze Bél Mátyás életművének gondozását, aki végtére nem is volt akadémikus (csak akadémiaihoz hasonló tudós társaságot akart szervezni). S egy olyan testülettől, amely Hóman Bálint akadémiai tagságát sem képes visszaállítani (ami pénzbe sem kerülne!), hogyan lenne elvárható, hogy nagy mennyiségű pénzt fordítson holmi „avitt” latin szövegek megjelenítésére.

Jelenleg az a helyzet, hogy Bél Mátyás magyarra fordított művei közül az 1945 előtt megjelentek könyvészeti ritkaságnak számítanak, sőt az utóbbi évtizedekben megjelent kiadványok is nehezen hozzáférhetők. A megyei intézmények által megjelentetett kötetek kis példányszámban láttak napvilágot, többségük beszerezhetetlen, s aligha cáfolható meg az az állítás, hogy még az adott megye könyvtárait sem hozzáférhető mindenütt a megfelelő megyeleírás.

A szövegkiadás vonatkozásában vitatható, hogy a teljes szöveget adják ki, vagy válogatást. Tudományos szempontból szükséges lenne a kétnyelvű, értékelő kísérelő tanulmányokkal és bőséges jegyzetanyaggal ellátott változat megjelenítése (ez lehet DVD is). Emellett azonban szükség lenne olyan rövidített, népszerű változat kiadására is, amely csak az adatokat tartalmazná, amelyekből kiderül, milyen is volt egy-egy megye az 1720/30-as években, hogyan éltek az akkori emberek, s természetesen nem hiányozhatnának a főljegyzett hagyományok, mondások, érdekes mondák, anekdoták, történetek (van belőlük elég, mint az előzőekben is igyekeztünk több példával bizonyítani). Ezek a kis terjedelmű, megfelelő utószóval ellátott, jó minőségű régi (és új) térképet tartalmazó kiadványok jól használhatóak lennének a különböző szintű iskolai oktatásban is.

Az egységes szempontok szerint készülő füzetes kiadás egyesített szövege megjelenhetne külön kötetben is, s ehhez lehetne mellékelni DVD változatban a teljes szövegű tudományos szövegkiadást is. De addig is, míg egy nagyobb, egységesebb kiadvány (sorozat) elkészül, érdemes lenne legalább *Dékáni Kálmán* és *Szmidá Lajos* műveit hasonló formában kiadni, mert ezek most is nélkülözhetetlenek, csakhogy szinte hozzáférhetetlen könyvtári ritkaságoknak számítanak.

Mivel Bél Mátyás életműve mérhetetlenül gazdag és honismereti vonatkozásainak vázlatos ismertetése is jókora terjedelmet követelt, nincs arra mód, hogy tevékenységének más, szintén figyelemre érdemes részleteire is kitérjek. Nem mélyedhetünk el abban, hogy a XVII–XVIII. század Magyarországon, s főleg a Felföldön milyen meghatározó szerepe volt az evangélikus értelmiségnek (Zombori István ennek a tudója). Nem térhetünk ki lelkesítő tevékenységére, sőt tanári működését sem taglalhatjuk, noha a Pozsonyban meghonosított új nevelési rendszere (pontos tanterv, a tanárok ellenőrzése, iskolai anyakönyvek, szegény diákok támogatása) a magyarországi pedagógiában különleges jelentőségű. Hasonlóan fontosak tudományszervezési kezdeményezései. Ha rajta múlt volna, Magyarországnak már egy évszázaddal korábban lehetett volna tudományos akadémiaja, mint ahogy megvalósult.⁴¹ Történeti forráskiadvány-tervezete, és ami megvalósult belőle, külön tanulmányt érdemelne. A magyar nyelv eredetével és a régi magyar írás (rovásírás) vonatkozásában végzett gyűjtése és fejtegetései korántsem csupán megmosolyogtató tudománytörténeti kuriózumok, mint a tudománynak egyes mai „fennkölt” művelői vélik.

Tény, hogy voltak Bél Mátyás honismereti munkájának előzményei, de Luigi Marsiglinek személyes bejárásán alapuló és térképekkel bőségesen dokumentált munkáját nem számítva, a többi korábbi mű jobbára csak vázlatos, hibáktól hemzsegó kompiláció. Bél Mátyás volt az első olyan önálló elme, hogy maga tervezze meg művének beosztását, nem volt szüksége mintákra. Nem tagadta sosem, hogy sok segítővel, adatgyűjtővel dolgozott. Hogy lépten-nyomon nem hivatkozott név szerint rájuk, az nem az „önhittség” jele, mint egyesek vélik. A XX. századi magyar tudományosság „bedolgozóit” sem volt szokás sokáig név szerint emlegetni, s az egykori akadémikusok 1945 után örülhettek, ha filléreként cédulázhattak, s bedolgozhattak a diktatúra által fölemelt ifjú, kommunista titánok keze alá.

⁴¹ *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon. OSZK. Bp. 1989.

Bél Mátyás országleíró művének az aránytalanságait sem lehet vitatni, de a manapság megjelenő helytörténeti-honismereti művek meg lexikonok többsége is bizony effajta betegségben szenved.

Bél Mátyásnak felmérhetetlenül sokat köszönhet a magyarság. Életművének nagyobb részét nem is ismerjük, amiről azt hisszük, hogy ismerjük, arról is többnyire hézagosak, felemásak, torzak ismereteink, részben amiatt is, mert foglyai vagyunk némely elődeink sajátos értékítéleteinek.

Búcsúzzunk Bél Mátyástól azzal a róla készült metszettel, amiről Szalatnai Rezső így írt: „Nincs nálunk Bél Mátyás enciklopédikus nyugalmához mérhető szellemi lény s alkotó erő e korszakban. Felvilágosult magatartása nem a duplán elnyomott, magyar és protestáns lényt jeleníti meg, hanem egy fejdelmet. Finom mosolya, fennkölt tekintete, magas, csillagfényű homloka a legnagyobb biztonságérzet. Háta mögött könyvtár, fölötte bársonykárpit, miként trónusok fölött, selyembe burkolt vállánál a pozsonyi vár tűnik fel élénk napsütésben. Egy írástudó országlását mondja el a metszet. Bél selyemkabátjának ujjá fel van hajtva, jobbáiban a lúdtoll elegáns kéztartással ereszkedik a pergámenre, mintha Greco felejthetetlen, izgatott, hosszú ujjait szemlélnők. Ez a mindent látó, mindent megmérő harmonikus jelenség tudja az ország titkát. Magyarországot földi gazdagsággal és szellemi műveltséggel lehet ismét naggyá tenni, békéjét biztosítani, népeit téve ezzel boldoggá. Ez a férfiú a „magnum decus Hungariae” [Magyarország nagy ékessége].⁴²

Csorba Csaba

Csoóri Sándor:

Vannak szavaink, amelyek korszakokat élesztenek fel. Például, ha azt hallom vagy olvasom: dali pár pisztolyom – a kuruckor, Rákóczi, Esze Tamás vagy mások, illetve egyebek idéződnek fel. Vagy ha azt hallom: bársonyon futnak percek – József Attila életére gondolok. Az anya szó csaknem mindent felidéz, amit eszmélésem óta érzelmileg óhajtásaim közben megértem.

Anyanyelvemben benne van a feszültség, a dráma, ami a magyarság életében lezajlott. Anyanyelvem jelentette és jelenti a költészetet, adott és ad lehetőséget a képzettársításokra, a költői stílusok kialakulására a kezdetektől a szürrealista irányzatokig.

Anyanyelvem nemcsak szavaink összessége, hanem az emberi lét értelmezhetőségének lehetősége is. Írás közben ha szenved is az ember, ha egy jó mondatot meg tud fogalmazni, boldogan áll fel az asztaltól. A teremtés izgalmait a nyelvben éltem át, odaköt a történelemhez, a saját tudatomhoz, sejtelmeimhez. Filozófiai értelemben is anyanyelvem a legfontosabb esélyem és adottságom.

Tenger és diólevél 1–2., 1994.